

Розділ: Соціальна психологія

УДК: 152.22

Психічна залежність особистості від тоталітарної групи

О. О. Нестеренко
elena.n.kiev@mail.ru

У статті визначається зміст поняття та характерні ознаки феномену залежності. Розкриваються структурні компоненти залежної поведінки. Висвітлюються види залежної поведінки. Психічна залежність від тоталітарних груп розглядається як специфічний різновид залежної поведінки. Зазначається, що необхідною умовою виникнення психічної залежності від тоталітарної групи, є застосування групою соціального впливу. Визначається роль природних психологічних особливостей індивіда у процесі виникнення психічної залежності від тоталітарних груп.

Ключові слова: тоталітарна група, деструктивний культ, психічна залежність, залежна поведінка, адикція, адиктивна настанова.

В статье определяется суть понятия зависимость. Приводятся характерные признаки феномена зависимости. Раскрываются структурные компоненты зависимого поведения. Освещаются виды зависимого поведения. Психическая зависимость от тоталитарных групп рассматривается как специфическая разновидность зависимого поведения. Отмечается, что необходимым условием возникновения психической зависимости от тоталитарной группы является применение группой социального воздействия. Определяется роль природных психологических особенностей индивида в процессе возникновения психической зависимости от тоталитарных групп.

Ключевые слова: тоталитарная группа, деструктивный культ, психическая зависимость, зависимое поведение, аддикция, аддиктивная установка.

In the article the main approaches to determining the content of concepts dependence, dependent behavior, additive behavior are analyzed. Here we deal with the characteristic features of dependent behavior. Structural components of dependent behavior were shown here. Place additive of attitude in the structure of dependent behavior is noted. Kinds of dependent behavior on different criteria are considered.

The psychological dependence on totalitarian groups is considered in the work as a specific kind of addictive behavior. In the article it is determined the nature of psychological dependence of totalitarian groups, its characteristics and peculiarities. It is noted that the necessary condition of psychological dependence on totalitarian groups is a targeted use of manipulative, social influence.

It is emphasized that the psychological dependence isn't found in all people, who falls into the totalitarian groups. We describe the psychological characteristics of the individual which create favorable conditions for the emergence of psychological dependence of totalitarian groups.

Key words: totalitarian group, destructive cult, psychological dependence, dependent behavior, addiction, addictive attitude.

Постановка проблеми. Незадоволеність реаліями сучасного життя та бажання відсторонитися від нього є одним із найбільш актуальних та складних аспектів людського життя. Така поведінка може бути досить різноманітною, а також має небезпечний характер. Однією з таких форм є залежна поведінка, коли життя людини, її стан і вчинки починають залежати від певних чинників, наприклад: наркотиків, алкоголю, їжі, азартних ігор, роботи тощо. Залежність обмежує можливості людини, зменшує її здатність до саморозвитку та самореалізації.

Проблемою залежності займалися численні дослідники в різних галузях науки, зокрема в психології: Н. Ю. Максимова, Б. С. Братусь, В. Ю. Зав'ялов, В. Д. Менделевич, Н. С. Курек, І. П. Лисенко, Н. М. Апетік, Н. С. Заваська, С. В. Цицарев, О. Т. Чередніченко, Е. С. Меньшикова, В. Ю. Александрова, М. Н. Овчиннікова, Т. В. Теміров, О. Є. Івашко, Т. В. Киріченко та ін.

На сьогоднішній день багато досліджень присвячено вивченню видів хімічної та комп'ютерної залежностей. Натомість, соціальним видам залежності, в цілому, та психічної залежності від тоталітарних груп, зокрема, приділено досить мало уваги. Водночас така залежність є досить розповсюдженою та небезпечною для психічного здоров'я особистості, її розвитку, самореалізації. Вона викликає порушення в соціальному житті індивіда. Проблемою психічної залежності від тоталітарних груп займалися (Є. К. Агеєнкова, Є. Волков, С. Хассен, О. В. Лавренко, О. А. Ліщинська, О. І. Скугарєвська та ін.).

Мета статті – теоретичний аналіз сучасних наукових досліджень феномену психічної залежності у членів тоталітарних груп.

Результати теоретичного дослідження. Феномен залежності в цілому розглядається в науковій літературі як різновид девіантної поведінки, а також, як розлад особистості, що визначається як група симптомів або поведінкових ознак, які характеризуються підвищеним відчуттям нежиттєздатності, некомпетентності та безпорадності особи без вживання певних речовин або фіксації її уваги на певних видах діяльності чи підтримці інших людей.

У найбільш узагальненому значенні залежність розглядає К. В. Сельченко. Він зазначає, що залежність – це прагнення особи покладатися на когось, або щось з метою отримання задоволення або адаптації. Всі люди відчувають «нормальну» залежність від таких життєво важливих об'єктів, як повітря, вода, їжа та від інших людей: батьків, друзів, коханих. У деяких випадках відбувається порушення нормальних відносин залежності [10, с. 23]. Проблемою залежність стає тоді, коли вона з засобу задоволення потреб перетворюється на мету життєдіяльності і починає домінувати в свідомості.

Відкритим залишається питання, в чому полягає критерій диференціації патологічних та непатологічних форм залежності, де та межа, яка відділяє норму від девіації та девіацію від розладу. В. Д. Менделевич виділяє два критерії такої диференціації: моральний, коли одні форми залежності є

прийнятими в певному суспільстві, тоді як інші вважаються відхиленням, та кількісний, коли патологією вважається те, що є надмірним. Під розладом, за МКБ-10, розуміється вживання із шкідливими (соціальними або фізичними) наслідками. В.Д. Менделевич також зазначає, що спільним та, можливо, значущим діагностичним критерієм патологічності адикцій (тобто клінічного рівня порушень) є наявність епізодів змінених станів свідомості при реалізації залежності [9].

Відповідно до міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду (МКБ-10), розлад особистості залежного типу діагностується [8] за такими критеріями: 1) активне чи пасивне перекидання на інших відповідальності в прийнятті важливих рішень; 2) підпорядкування своїх власних потреб іншим людям, від яких індивід залежить, і надмірна податливість їхнім бажанням; 3) ускладнення самостійного початку певної справи; 4) небажання висувати навіть розумні вимоги людям, від яких індивідуум знаходиться в залежності; 5) почуття незручності або безпорадності на самоті через надмірний страх виявитися нездатним подбати про себе; 6) страх залишитися покинутим і наданим самому собі; 7) обмежена здатність приймати повсякденні рішення без порад та підбадьорювання з боку оточуючих; 8) готовність добровільно погоджуватися на виконання принизливих або неприємних робіт для того, щоб отримати підтримку та прихильність оточуючих; 9) загострена вразливість щонайменшій критиці чи несхваленню.

Залежна поведінка, як різновид девіантної поведінки, характеризується непереборною підпорядкованістю власних інтересів інтересам іншої особи або групи, надмірною, тривалою фіксацією уваги на визначених видах діяльності або предметах, що стають надцінними, зниженням або порушенням здатності контролювати свою участь в будь-якій діяльності, а також неможливістю бути самостійним і вільним у виборі поведінки [12, с. 18].

У науковому обігу існує ще одна назва феномену залежної поведінки – аддиктивна поведінка. В перекладі з англійської addiction означає – схильність, згубна звичка. Аддиктивна поведінка являє собою одну з форм девіантної поведінки, що виявляється в прагненні втекти від реальності, змінивши свій психічний стан за допомогою прийому хімічних речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності, що спрямовано на розвиток та підтримку інтенсивних емоцій [9, с. 356].

У структурі аддикції В. В. Шабаліна виокремлює: ціннісно-мотиваційний компонент, який полягає у визначенні об'єкта залежності як цінності, та емоційно-вольовий компонент, що виражається у нездоланності потягу до об'єкту залежності [15, с. 83].

До того ж С. Ф. Смагін відзначає, що при аналізі феномену залежності важливе значення має формування аддиктивної настанови, яка виражається у виникненні надцінного емоційного ставлення до об'єкта аддикції. Починають переважати думки і розмови про об'єкт залежності. Посилюється механізм раціоналізації – інтелектуального виправдання аддикції. При цьому спостерігається зниження критичності стосовно власної особистості та об'єкту залежності. Паралельно розвивається недовіра до всіх інших джерел інформації, що суперечать прийнятій аддиктивній настанові, у тому числі фахівців, що намагаються надати аддикту допомогу.

Аддиктивна настанова неминуче призводить до того, що об'єкт залежності стає метою існування, а вживання – способом життя. Все інше – колишні моральні цінності, інтереси, відносини – перестають бути значущими. Бажання «злитися» з об'єктом залежності настільки сильне, що людина здатна подолати будь-які перешкоди на шляху до нього, проявляючи неабияку винахідливість і завзятість. Нечесність стає незмінним супутником залежної поведінки. Критичність до себе і до своєї поведінки істотно знижується, посилюється захисно-агресивна поведінка, зростають ознаки соціальної дезадаптації [12].

Аналізуючи причини виникнення аддиктивної поведінки, В.Д. Менделевич відзначив, що вибір аддиктивної стратегії поведінки зумовлений передусім труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій: це складні соціально-економічні умови, чисельні розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї та на виробництві, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Реальність така, що прагнення до психологічного і фізичного комфорту не завжди можна реалізувати [9, с. 363].

О. А. Ліщинська розглядає дві протилежні моделі залежної поведінки: психоаналітичну, згідно якої аддиктивна поведінка є одним з виявів порушень особистісної динаміки, а також індивідуальна схильність до залежної поведінки, що визначається в перші роки життя; та системно-особистісну, в якій залежна поведінка розглядається, як реакція на порушення в системі життєво важливих стосунків особистості [7, с. 46 - 47].

М. Гріффіт описав критерії [7, с. 50], які характеризують залежність:

- пріоритетність (salience) – улюблена діяльність придбала першорядне значення і переважає в думках, відчуттях і вчинках;
- зміна настрою (mood modificatio) – відноситься до суб'єктивного досвіду людини і супроводжує стан захопленості діяльністю;
- толерантність (tolerance) – для досягнення звичного ефекту необхідне кількісне збільшення параметрів діяльності;
- симптоми розриву (withdrawal symptoms) – виникнення неприємних відчуттів або фізіологічних реакцій при втраті або раптового скороченні можливостей контакту з об'єктом залежності;
- конфліктність (conflict) – стосується усіх різновидів конфліктів: інтрапсихічних, міжособових, пов'язаних з іншими видами діяльності: робота, соціальне життя, хобі, інтереси;
- рецидив (relapse) – повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного періоду абстиненту.

Слід відзначити, що залежна поведінка має поліфункціональний характер, притому, що на різних стадіях розвитку залежної поведінки домінують різні функції. В. В. Шабаліна виокремлює такі функції залежної поведінки: пізнавальну функцію (задоволення цікавості, зміна сприйняття, розширення свідомості); гедонічну функцію (одержання задоволення); психотерапевтичну функцію (релаксація при наявності стресових ситуацій або емоційної напруги, підвищення рівня комфортності, зниження напруги в соціально тривожних ситуаціях); компенсаторну функцію (заміщення проблемного функціонування в сферах сексуального життя, спілкування, розваг та ін.); стимулюючу функцію (підвищення продуктивності діяльності); адаптаційну функцію (приспособлення до групи однолітків, що вживають наркотики); анестетичну функцію (уникнення болю) [15, с. 37].

Залежна поведінка, як вид девіантної поведінки особистості, в свою чергу, має безліч підвидів, диференційованих переважно за об'єктом аддикції. При певних умовах це можуть бути будь-які об'єкти або форми активності – хімічна речовина, гроші, робота, ігри, фізичні вправи або секс.

Г. В. Старшенбаум, у своїй книзі «Аддиктологія. Психологія і психотерапія залежностей», розглядає такі об'єкти залежності, як: психоактивні речовини (легальні і нелегальні наркотики), алкоголь (у більшості класифікацій відноситься до першої підгрупи), їжа, ігри, секс, релігія та релігійні культури [13].

Також розрізняють хімічні і нехімічні форми аддикцій. До хімічних відносяться, зокрема, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, тютюнопаління. До нехімічних аддикцій – комп'ютерні аддикції, азартні ігри (гемблінг), любовні, сексуальні аддикції, аддикція відносин, релігійні аддикції, роботоголізм, аддикції до їжі (переїдання, голодування) [4, с. 63].

А. В. Котляров виокремлює 18 видів аддикцій, виходячи з чинника реалій, що створюють їх. Один з видів аддикцій, виділених ним, є залежність від ідеології, в яку входять: культизм (сектанство) та екзистенційна залежність (пошуки сенсу життя з метафізичною інтоксикацією, в тому числі залежність від психотерапії) [14].

Як зазначає О. В. Лавренко тоталітарні групи за умов безконтрольного існування з боку суспільства виробили відпрацьовану стратегію і тактику світоглядної і психологічної обробки особистості, методіку введення її у стійку психологічну залежність від групи [6, с.78].

Л. Росс і М. Лангоуні наводять перелік найбільш характерних змін у психіці adeptів деструктивних культів: втрата автономності, здатності ухвалювати рішення й продукувати критичні думки; затримка повноцінного особистісного розвитку та редукція в дитинство; спотворене сприйняття реальності; розщеплення особистості; манія величчя, ослаблена психологічна інтеграція, тобто відчуження від сім'ї, друзів; відмова від усталених цінностей; існування у вузькому, одновимірному теперішньому часі, відкидання минулого і майбутнього. В окремих випадках спостерігаються нервові зриви, психози, параноя і прояви ворожості, втрачається розуміння цінності власного існування до такої міри, що з'являється готовність віддати своє життя або життя інших людей в ім'я «справи» [7, с. 27].

Ю. Антонян і В. Гульдман відзначають притаманну adeptам сект трансформацію особистісних рис, що призводить до перебудови ціннісних орієнтацій; звуження і збіднення інтересів (до монотематичних); вибірковості та обмеження контактів і соціальних зв'язків; появи нових критеріїв оцінювання в інтерпретації суб'єктивних переживань і подій; ригідності; стійких, непідвладних корекції, трафаретних думок за умов зниження здатності робити власні висновки; зміни поведінки, що виявляються у монотонній і вузько спрямованій активності, навіюваності щодо обмеженого кола осіб та ідей, підвищеній толерантності до широкого переліку зовнішніх стимулів, які втратили колишнє значення [7, с.27-28].

Одним з дослідників такої залежності є О. А. Ліщинська. Вона пропонує своє визначення феномену культової психічної залежності особистості. У її визначенні, культова психічна залежність – це дезорганізація особистості в наслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивної тоталітарної організації. Культова психічна залежність особистості є одним з видів психологічної залежності не фармакологічного походження [7, с. 59].

Є. К. Агеєнкова, досліджуючи діяльність культу «New age», теж відзначає наявність у членів цієї групи психосоціальної залежності. Проявами психосоціальної залежності від тоталітарних груп, за Є. К. Агеєнковою, є формування в період ініціації вищої життєвої мети або надії. Наприклад: духовне вдосконалення, спасіння людства, побудова ідеальної соціальної спільноти, набуття надможливостей тощо. Ця мета або ідея задається культом, вона досить швидко інтеріоризується індивідом та починає визначати його потребу пов'язати своє життя з культом, як з носієм цієї цінності [1, с. 65].

Головні ознаки культової залежності особистості, за О. А. Ліщинською, – це: втрата критичності мислення, надмотивація до втілення в життя культової доктрини, порушення соціальної адаптації, синдром емоційного вигорання при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя [7, с. 60-61].

Залучений в деструктивну культову організацію індивід стає настільки поглинутий діяльністю на маніфестоване благо культу, що нерідко залишає навчання, перестає вдосконалюватися в професійному відношенні, готовий віддати (часто віддає) нажиті матеріальні цінності у власність культу [5].

Він перекладає на інших більшу частину важливих рішень у своєму житті, підпорядковує свої власні потреби потребам інших людей, від яких він залежить, чи не бажає пред'являти навіть розумні вимоги людям, переживає почуття незручності або безпорадності на самоті через надмірний страх нездатності до самостійного життя. Залежний від деструктивного культу постійно переживає страх бути засудженим, знехтуваним культом.

Таким чином, у людини, що потрапила в залежність, порушується здатність контролювати свою поведінку. Зазвичай, реалізація здобутих у культурі нових цінностей вимагає від залежного більшого контролю своєї поведінки відповідно до цілей культу. При цьому не враховуються згубні наслідки. Разом з тим, припинення на певний час зв'язку з об'єктом залежності викликає стан дискомфорту, роздратування, занепокоєння, зниження настрою, можуть виникати психічні розлади [11].

Отже, культова психічна залежність це складний, багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівні у вигляді порушення критичності мислення, аддиктивних реакцій, порушенні соціальної адаптації, при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя [7, с. 80].

Формування культової залежності – це складний динамічний процес, в якому О. А. Ліщинська виокремлює три етапи: прилаштування до духовних цінностей нового члена групи, дезорганізації ціннісно-сміслові сфери особистості та її підміна.

О. А. Ліщинська наголошує на тому, що тоталітарні групи активно застосовують техніки модифікації поведінки з навіюванням фобій та залежностей. Реформування свідомості відбувається непомітно для членів тоталітарних груп на основі провокування когнітивного дисонансу, гіпнотичного трансю, навіювання, інформаційного переважання, сенсорної депривації, тоталітарного контролю емоцій, поведінки, думок та інформації [7, с. 42].

Ізоляція людини від зовнішнього світу, фізичне і психічне виснаження, постійна нестача сну та

їжі, колективні богослужіння і співи, багаторазові читання «релігійних текстів», сугестивна дія з боку лідерів секти тощо можуть настільки змінити свідомість адепта, що той починає спотворювати сприйняту інформацію. У такому випадку можемо говорити про культову психічну залежність [7, с. 26]. Сучасні культові організації активно включають у свою діяльність психологічні тренінги та психологічне консультування, що також сприяє формуванню психічної залежності від культу та формування ілюзії, що саме в культурі можна отримати психологічну підтримку та знання.

Аналізуючи особливості віровчення та діяльності культу «New age» Є. К. Агеєнкова доходить висновку, що віровчення та психологічні технології, які використовуються в культурі, спрямовані на деіндивідуалізацію особистості та підкорення її культу. Форми психосоціальної залежності, які спостерігалися у членів культу «New age», можуть бути обумовлені застосуванням спеціальних психологічних технологій маніпулювання свідомістю [2, с. 59].

На думку фахівців американської організації «Мережа інформування про культу», результатами впливу на свідомість адептів деструктивних культур, є наступні прояви: ослаблення волі і втрата контролю над перебігом свого життя; розвиток залежності і регрес в інфантильність; втрата невимушеності, почуття гумору; нездатність підтримувати близькі стосунки поза організацією; погіршення самопочуття (розлади травлення, головний біль, ураження шкіри); погіршення психічного стану (тривожність, галюцинації, дезорієнтація, роздвоєння особистості). Не в кожного адепта перелічені наслідки виявляються в повному обсязі [7, с. 27].

Є. К. Агеєнкова відзначає, що ознаки класичної залежної поведінки спостерігаються у послідовників культу «New age» лише на стадії неофіта. В його поведінці є певний азарт або відчуття близькості і доступності Бога, істини, надможливостей тощо. В цей період у члена культу також формується залежність від групи – в поведінці неофіта спостерігаються всі ефекти, які обумовлюються груповою динамікою та груповим тиском. Отже, на початковому етапі входження до культу «New age» психосоціальна залежність у неофіта обумовлена як його ціннісними орієнтаціями, так і груповими чинниками [1 с. 65].

Є. К. Агеєнкова стверджує, що у більшості членів групи з часом з'являється критичність у ставленні до свого культу. Однак, захищаючи свої цінності, індивід може пов'язувати ці недоліки з окремими особами. Частина послідовників культу після проявлення критичності може залишатися в групі, займаючи лідерські або ревізійні позиції. При цьому їхню поведінку важко назвати залежною. Інші послідовники «New age» з часом покидають ряди ініціюючого культу. Однак, надалі їх можна зустріти, як активно залучених членів, або в якості осіб з нефіксованим членством в інших подібних організаціях, де вони намагаються знайти спільноту, яка б відповідала їхнім вищим життєвим цінностям [1 с. 68].

О. А. Ліщинська також відзначає, що членство в культурі не обов'язково призводить до виникнення культової залежності. Для виникнення психічної залежності від культу необхідна наявність сприятливих для цього умов, які визначені нею як соціально-психологічні ресурси експлуатації в деструктивних тоталітарних організаціях. До них відносяться: суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання, індивідуальні особливості суб'єктивної реальності індивіда, дифузна ідентичність, міфічна свідомість, незріла правова свідомість, тоталітарна свідомість, проблемна соціальна адаптивність особистості, індивідуальні дефекти особистості та психіки, наслідки шкідливих стратегій сімейного виховання [7, с.10].

Є. К. Агеєнкова теж зазначає, що виражена класична форма психосоціальної залежності від культу «New age» спостерігається лише у осіб з індивідуальною схильністю до залежної поведінки. Для таких людей культ або культова організація є регулятором їхньої поведінки та життя в цілому. При цьому в культовій групі вони отримують конкретну соціальну підтримку [1, с. 67].

Визначаючи психологічні причини, які спонукають індивідів слідувати ідеям культу, необхідно відзначити, що сучасні психологічні технології впливу спираються на природні людські тенденції, що спонукають шукати способи їх задоволення. Наступні з них стають основою для маніпуляцій свідомістю людини: тенденція групування; прагнення до переваги; прагнення до таємничого; складні життєві обставини; орієнтація на героя; екзистенційний аспект або явище «духовної пустоти»; імпринтинг [2, с. 60].

В організаціях тоталітарної спрямованості формується фанатично відданий їм послідовник, який спрямовує своє життя та всі свої фінанси на служіння культу, терпляче переносить усі поневіряння, готовий беззапечно підкоритися наказам лідера та йти на жертви в ім'я ідей і процвітання культової організації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Феномен залежності складний та різноманітний, він полягає у прагненні особи втекти від реальності, змінивши свій психічний стан за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності, що спрямовано на розвиток та підтримку інтенсивних емоцій. Ознаками залежної поведінки є: пріоритетність діяльності, спрямованої на реалізацію залежної поведінки; зміна настрою; підвищена толерантність; симптоми розриву; конфліктність; рецидив.

Певні форми та прояви залежності розглядається, як невід'ємна частина нашого життя, як різновид девіантної поведінки та як розлад особистості. Критерії норми та патології остаточно не визначені, але існують два основні підходи до визначення таких критеріїв, в залежності від ступеня прийнятності такої поведінки в суспільстві (моральний підхід) та кількісний підхід, коли патологією вважається все те, що є надмірним.

Значна частина, як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників діяльності та впливу тоталітарних груп на особистість, відзначають наявність у членів деструктивних тоталітарних організації психічної залежності від цієї групи. Ця залежність проявляється у втраті критичності мислення, надмотивації до втілення в життя культової доктрини, порушеннях соціальної адаптації, наявності емоційного вигорання при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя.

Психічна залежність від тоталітарних груп виникає внаслідок деформації соціальних процесів під впливом цілеспрямованого маніпулятивного впливу групи на особистість її членів, але не в усіх. Необхідною умовою виникнення психічної залежності від тоталітарних груп є наявність схильності до такої залежності.

Література

1. Агеенкова Е.К. Причины и признаки психосоциальной зависимости учащейся молодежи от культов «нового времени». /Е.К. Агеенкова//Адукація і выхаванне. – Мінск: Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне», 2007. -№9. –64-69 с.
2. Агеенкова Е.К. Социально-психологические аспекты распространения некультов в современном обществе /Е.К. Агеенкова//Святая Русь, 2000. -№ 3. –С. 56-61
3. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика/ А.В.Гоголева. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2002. - 240с.
4. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции (обзор) /А.Ю. Егоров // Аддиктология. -2005. - № 1. - С. 65-77.
5. Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / под ред. Е.Н.Волкова. - СПб.: Речь, 2008. - 392 с.
6. Лавренко О. Тоталітарні групи та їх соціально психологічний феномен/ О. Лавренко//Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 73 – 86.
7. Ліщинська О.А. Культова залежність особистості: Практичне керівництво для психологів / О.А. Ліщинська. - К.: Шк. Світ, 2007. – 112с.
8. Международная классификация болезней (10-й пересмотр): Классификация психических и поведенческих расстройств. Клиническое описание и указания по диагностике. – СПб.: АДИС, 1994. – 301 с.
9. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс-информ, 2002. – 592 с.
10. Сельченко К.В. Психология зависимости. Хрестоматія / К.В. Сельченко. – Минск.: Харвест, 2005 – 596 с.
11. Скугаревская Е. И., Скугаревский О. А. Психические последствия воздействия деструктивных культов. Феномен зависимости, насилие и агрессия/ Е. И. Скугаревская , О. А.Скугаревский // Неокульты: «новые религии» века. – Минск: Изд-во «Четыре четверти», 2002. – 240 с.
12. Смагин С. Ф. Аддикция, аддиктивное поведение / С. Ф. Смагин. – СПб.: МИПУ, 2000. – 250 с.
13. Старшенбаум Г.В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей / Г.В. Старшенбаум. – М.: Клиническая психология, 2006. – 280 с.
14. Телепова Н.Н. Психолого-педагогическая концепция формирования психологической устойчивости личности к аддиктивным факторам: Автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.07 - “Педагогическая психология”/ Н.Н.Телепова. Нижний Новгород., 2012. -50 с.
15. Шабалина В.В. Зависимое поведение школьников / В.В. Шабалина. СПб.: Медицинская пресса, 2001. – 176 с.

Literatura

1. Ageenkova E.K. Prichiny i priznaki psihosocial'noj zavisimosti uchashhejsja molodezhi ot kul'tov «novogo vremeni». /E.K. Ageenkova// Adukacija i vyhavanne. – Minsk: Vydavectva «Adukacyja i vyhavanne», 2007. -№9. –64-69 s.
2. Ageenkova E.K. Social'no-psihologicheskie aspekty rasprostraneniya neokul'tov v sovremennom obshhestve /E.K. Ageenkova//Svjataja Rus', 2000. -№ 3. –S. 56-61
3. Gogoleva A.V. Addiktivnoe povedenie i ego profilaktika/ A.V.Gogoleva. - M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut, 2002. - 240s.
4. Egorov A.Ju. Nehimicheskie (povedencheskie) addikcii (obzor) /A.Ju. Egorov // Addiktologija. -2005. - № 1. - S. 65-77.
5. Iscelenie ot «raja»: reabilitacija i samopomoshh' pri social'noj zavisimosti / pod red. E.N.Volkova. - SPB.: Rech', 2008. - 392 s.
6. Lavrenko O. Totalitarni grupy ta i'h social'no psihologichnyj fenomen/ O. Lavrenko//Social'na psihologija. – 2003. – № 1. – S. 73 – 86.
7. Lishhyns'ka O.A. Kul'tova psihichna zalezhnist' osobystosti: Praktychne kerivnyctvo dlja psihologiv / O.A. Lishhyns'ka. - K.: Shk. Svit, 2007. – 112s.
8. Mezhdunarodnaja klassifikacija boleznej (10-j peresmotr): Klassifikacija psihicheskikh i povedencheskikh rasstrojstv. Klinicheskoe opisanie i ukazaniya po diagnostike. – SPb.: ADIS, 1994. – 301 s.
9. Mendelevich V.D. Klinicheskaja i medicinskaja psihologija. Prakticheskoe rukovodstvo / V.D. Mendelevich. – M.: MEDpress-inform, 2002. – 592 s.
10. Sel'chenok K.V. Psihologija zavisimosti. Hrestomatija / K.V. Sel'chenok. – Minsk.: Harvest, 2005 – 596 s.
11. Skugarevskaja E. I., Skugarevskij O. A. Psihicheskie posledstvija vozdejstvija destruktivnyh kul'tov. Fenomen zavisimosti, nasilie i agressija/ E. I. Skugarevskaja , O. A.Skugarevskij // Neokul'ty: «novye religii» veka. – Minsk: Izd-vo «Chetyre chetverti», 2002. – 240 s.
12. Smagin S. F. Addikcija, addiktivnoe povedenie / S. F. Smagin. – SPb.: MIPU, 2000. – 250s.
13. Starshenbaum G.V. Addiktologija. Psihologija i psihoterapija zavisimostej / G.V. Starshenbaum. – M.: Klinicheskaja psihologija, 2006. – 280 s.
14. Telepova N.N. Psihologo-pedagogicheskaja koncepcija formirovanija psihologicheskoi ustojchivosti lichnosti k addiktivnym faktorom: Avtoref. dis. ... na soiskanie uchen. stepeni kand. psihol. nauk: 19.00.07 - “Pedagogicheskaja psihologija”/ N.N.Telepova. Nizhnij Novgorod., 2012. -50 s.
15. Shabalina V.V. Zavisimoe povedenie shkol'nikov / V.V. Shabalina. SPb.: Medicinskaja pressa, 2001. – 176 s.